

**Πώς οι αλλαγές στις ικανότητες του βρέφους να
κατανοεί, να εκφράζει και να μοιράζεται συναισθήματα
διαπλέκονται με αλλαγές στη διαπροσωπική
επικοινωνία;**

14 Νοεμβρίου 2016

Πίνακας περιεχομένων

Σελίδα

1. Εισαγωγή.....	2
2. Ορισμός των συναισθημάτων.....	2
3. Ηλικία 0-6 μηνών	3
4. Ηλικία 6-12 μηνών	5
5. Ηλικία 12-24 μηνών	6
6. Σύνοψη	7
Βιβλιογραφικές αναφορές	9

Λέξεις-κλειδιά: συναισθήματα, ανάπτυξη, διαπροσωπική επικοινωνία, αλληλεπίδραση, βρέφος

1. Εισαγωγή

Ένα ζήτημα στο οποίο διαφωνούν οι ψυχολόγοι, είναι να προσδιορίσουν ποια συναισθήματα υπάρχουν στο βρέφος τη στιγμή που γεννιέται. Άλλοι υποστηρίζουν πως όλοι μας γεννιόμαστε με ένα βασικό πυρήνα πρωτογενών συναισθημάτων, ενώ άλλοι ισχυρίζονται πως το νεογέννητο βρέφος μπορεί να βιώσει μόνο δύο βασικά συναισθήματα, ένα θετικό κι ένα αρνητικό. Όμως, σύντομα αναπτύσσονται τόσο η σύνδεση των συγκινησιακών καταστάσεων με τα συναισθήματα, όσο και ο τρόπος με τον οποίο αυτά εκφράζονται κι επικοινωνούνται προς τους άλλους, σε συνδυασμό πάντα με την ταυτόχρονη νοητική ανάπτυξη, κάτι που οδηγεί σε ανώτερο επίπεδο επικοινωνίας και κοινωνικών σχέσεων με τους άλλους ανθρώπους (Cole & Cole, 2000).

Αυτή η ανάπτυξη θα οδηγήσει το βρέφος να βιώνει, εντέλει, συναισθήματα. Σταδιακά, θα γίνει ικανότερο να κατανοεί, να εκφράζει και να μοιράζεται συναισθήματα με τους άλλους ανθρώπους και η συγκεκριμένη εξέλιξη θα διαμορφώσει τον τρόπο με τον οποίο επικοινωνεί μαζί τους. Όλο αυτό συνιστά το ζήτημα που θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε στην παρούσα εργασία. Αφού διασαφηνιστεί ο όρος συναισθήματα, θα εξεταστεί αυτή η συναισθηματική αναπτυξιακή πορεία και το πώς επηρεάζει την αλληλεπίδραση του βρέφους με τους γύρω του ανά χρονικές περιόδους, αρχίζοντας από τη στιγμή της γέννησης και καταλήγοντας στο τέλος της βρεφικής ηλικίας.

2. Ορισμός των συναισθημάτων

Πολλοί ψυχολόγοι, προσπαθώντας να ορίσουν τα συναισθήματα, αναφέρουν τόσο την παράμετρο των σωματικών αντιδράσεων, όσο και της προκαλούμενης από αυτά δράσης. Έτσι, οι Cole & Cole (2000) τα ορίζουν “ως μια συγκινησιακή κατάσταση με σαφείς σωματικές αντιδράσεις που κινητοποιούν τη δράση, δείχνουν στους άλλους πως νιώθουμε και ρυθμίζουν τις συναλλαγές μαζί τους” (σελ. 243), ενώ ο Sroufe (1995) ως “μια υποκειμενική αντίδραση σε ένα ευκρινές γεγονός που χαρακτηρίζεται από φυσιολογική, βιωματική και εμφανή συμπεριφορική αλλαγή”. (σελ 15).

Τα ανθρώπινα συναισθήματα είναι ιδιαίτερης σημασίας για το είδος μας που ζει σε ομάδες, αφού χάρη σ’ αυτά μπορούν να εξωτερικεύονται ανάγκες, προθέσεις και επιθυμίες του οργανισμού, κάτι που έχει ξεχωριστή σπουδαιότητα στα βρέφη, τα οποία πρέπει να επιβιώσουν για μια μακρά περίοδο σχετικής ανικανότητας, εξαρτώμενα από άλλους. Επίσης, προάγουν τις ικανότητες

εξερεύνησης του περιβάλλοντος. Τέλος, καλλιεργούν επαρκείς αντιδράσεις σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης όπως στην αντιμετώπιση ενός πρωτόγνωρου ερεθίσματος (Sroufe, 1995).

3. Ηλικία 0-6 μηνών

Οι πρώτοι τρεις μήνες έχουν ξεχωριστή σημασία, αφού παρέχουν στον κηδεμόνα μια σημαντική ευκαιρία να γνωρίσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις αρετές του μωρού τους. Μάλιστα, παρά το γεγονός ότι τα βρέφη αλλάζουν γρήγορα και σε μεγάλο βαθμό, κάνοντας μάλιστα συγκεκριμένες αντιδράσεις ή στρατηγικές του κηδεμόνα να φαντάζουν ξεπερασμένες, έχει γίνει μια “επένδυση” απόκτησης εμπιστοσύνης. Οι κηδεμόνες που σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης περιόδου διατηρούν ενεργό ενδιαφέρον κι εμπλοκή με το βρέφος, παρ’ ότι σε συγκεκριμένες περιπτώσεις μπορεί να αντιμετωπίσουν δυσκολίες, θα αποκτήσουν μια αίσθηση ικανοποίησης και αποτελεσματικότητας. Ενώ ορισμένες φορές ο κηδεμόνας δε θα καταφέρει να απασχολήσει ή να ανακουφίσει το βρέφος, θα έρθει η επιτυχία που θα αντιπροσωπεύεται από το πρώτο αξιόπιστο κοινωνικό χαμόγελο και κυρίως την αυξημένη κοινωνική ανταποδοτικότητα προς το τέλος αυτής της περιόδου (Sroufe, 1995).

Το χαμόγελο του βρέφους εμφανίζεται από τις πρώτες ημέρες ζωής του μωρού, αλλά οφείλεται στο ύπνο REM (Cole & Cole, 2000· Oatley & Jenkins, 2004), ενώ μετά από λίγες ημέρες αρχίζει να εμφανίζεται κι όταν είναι ξύπνιο, όπου κατά τους Cole & Cole (2000) δεν έχει σχέση με ερεθίσματα του περιβάλλοντος, ενώ οι Oatley & Jenkins (2004) ισχυρίζονται ότι μπορεί προκαλείται από ένα χάδι και μέχρι τους δύο μήνες οφείλεται στην αλληλεπίδραση με τον κηδεμόνα. Καθώς το νόημα παίζει σημαντικό ρόλο στα συναισθήματα, δεν μπορεί να συμπεράνει κανείς ούτε ευχαρίστηση σε ένα νεογέννητο που χαμογελά, ούτε φόβο όταν αυτό ξαφνιαστεί, κλάψει, στρέψει το κεφάλι του ή ακόμα κι αν πάρει φοβισμένη έκφραση το πρόσωπό του, μιας και πρόκειται για αντανακλαστικές αντιδράσεις (Sroufe, 1995). Αυτό αλλάζει σύντομα κι όπως ισχυρίζονται οι Heck, Hock, White, Jubran, Bhatt (2016) έχουν βρεθεί ορισμένες ενδείξεις κάποιου επιπέδου συναισθημάτων, ιδίως του φόβου, σε πιο πρώιμες ηλικίες απ’ ότι πίστευαν όλοι, ενώ ο Sroufe (1995) αναφέρει ότι ως τους 3 μήνες το βρέφος επιδεικνύει τις πρώτες συναισθηματικές αντιδράσεις οι οποίες αντανακλούν κάποια γνώση του περιβάλλοντος. Οι Trevarthen & Aitken (2001) μιλούν για την πρωτογενή διυποκειμενικότητα, εξηγώντας ότι από 2–3 μηνών τα βρέφη και οι μητέρες τους, κοιτώντας και ακούγοντας ο ένας τον άλλον, ρυθμίζουν αμοιβαία το ενδιαφέρον και τα συναισθήματα, ανταλλάσσοντας πολυεπίπεδα σήματα και κάνοντας μιμήσεις ήχου, εκφράσεων προσώπου και χειρονομιών, αποδεικνύοντας έτσι πως το βρέφος κατέχει ενεργή και

συνειδητή εκτίμηση των προθέσεων του ενηλίκου. Το βρέφος έχει αναμονές από τη συναισθηματική ποιότητα της εμπλοκής και αυτή η αλληλεπίδραση γενικεύεται με την από κοινού ρύθμιση, συνειδητότητα και συνάφεια σε ένα περίπλοκο δυναμικό σύστημα. Έτσι εξηγείται ότι το βρέφος ενοχλείται από τις “άκαιρες” μητρικές εκφράσεις ακόμα κι αν αυτές είναι ευχάριστες ή παιχνιδιάρικες. Και οι Markova & Legerstee (2006) επιβεβαιώνουν τη σπουδαιότητα του μοιράσματος των συναισθημάτων κατά την πρώιμη αλληλεπίδραση μητέρας – βρέφους, των συναφών με το βρέφος αντιδράσεων, αλλά και της μίμησης για την ανάπτυξη της κοινωνικής κατανόησης του βρέφους. Η συγκεκριμένη άποψη ενισχύεται από έρευνα για τα αποτελέσματα της επιλόχειας κατάθλιψης. Η πάσχουσα μητέρα εκφράζεται δίχως ευχαρίστηση, με έναν “επίπεδο συναισθηματισμό”, αλλά και με άστοχο συγχρονισμό με τη συμπεριφορά του βρέφους κι αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη δυστυχία και την απομάκρυνση των βρεφών και μια κατάσταση κατάθλιψης που επηρεάζει την επικοινωνία του και με άλλα άτομα πέρα από τη μητέρα (Trevarthen & Aitken, 2001).

Στην ηλικία των 2,5-3 μηνών, συμβαίνουν αλλαγές στο πλαίσιο της πρώτης μεταγενετικής βιο-κοινωνικο-συμπεριφορικής μεταστροφής, όπου η ανάπτυξη του εγκεφάλου και του νευρικού συστήματος οδηγούν στην ιδιαίτερα αυξημένη οπτική οξύτητα και ικανότητα ανίχνευσης αντικειμένων με συστηματικό τρόπο από το βρέφος. Έτσι, μπορεί πλέον να εστιάζει στους ανθρώπους κι εμφανίζεται το πραγματικό χαμόγελο (Cole & Cole, 2000). Χαμογελούν και χαίρονται με τα ίδια πράγματα όπως μεγαλύτερα παιδιά ή ενήλικες, π.χ. με το παιχνίδι και τη φροντίδα (Oatley & Jenkins, 2004) και οι γονείς αισθάνονται τη βελτιωμένη συναισθηματική ποιότητα της σχέσης τους με τα βρέφη και τη δημιουργία ακόμα στενότερου δεσμού μαζί τους (Cole & Cole, 2000). Σύμφωνα με τους Heck et al (2016) τα βρέφη ηλικίας 3,5 μηνών είναι ικανά να αναγνωρίζουν χαρούμενες και θλιμμένες εκφράσεις, ενώ 4 μηνών παρουσιάζουν διαφορετικές συναισθηματικές αντιδράσεις ανάλογα με το συναισθηματικό ερέθισμα που τους προβάλλεται. Μόλις οι φυσιολογικές ανάγκες των βρεφών ικανοποιούνται, τότε αναζητούν συνεχώς ψυχολογικά ερεθίσματα. Το εσωτερικό κίνητρο για να δρουν και να δοκιμάζουν τοποθετείται στη βάση της ανάπτυξης του βρέφους. Η ικανότητα να ανέχονται την ένταση και να συντηρούν την εμπλοκή με τους κηδεμόνες και άλλους χτίζεται πάνω σε αυτό το κίνητρο, το οποίο οι ευαίσθητοι κηδεμόνες υποστηρίζουν συμμετέχοντας στις δραστηριότητες των βρεφών και αφήνοντάς τους παράλληλα τον απαραίτητο χώρο για τη διαχείριση της κυριαρχίας τους. Είναι εντυπωσιακό πόσο πολλά μαθαίνονται σχετικά με τη ρύθμιση της έντασης στο πλαίσιο της ρουτίνας (π.χ. τάισμα, μπάνιο, παιχνίδι). Οι κηδεμόνες που ασχολούνται με τα παιδιά τους και είναι ψυχολογικά διαθέσιμοι προς αυτά τα βοηθούν να μάθουν να διατηρούν οργανωμένη συμπεριφορά όταν αντιμετωπίζουν υψηλά επίπεδα έντασης. Το σύστημα φαίνεται να ρυθμίζεται, καθώς οι κηδεμόνες συνήθως κάνουν ότι

χρειάζονται τα βρέφη και οι αντιδράσεις των βρεφών, αντίστοιχα, τους ενθαρρύνουν είτε να συνεχίσουν, είτε να αλλάξουν τη συμπεριφορά τους. Η φυσική επαφή παραμένει σημαντική και το πρώιμο παιχνίδι κηδεμόνα-βρέφους έχει βασικό ρόλο στην προώθηση της μετάβασης σε μια εσωτερικευμένη προσκόλληση, σε ένα αίσθημα ασφάλειας που βασίζεται στην προσδοκία ότι η φροντίδα είναι διαθέσιμη ακόμα κι όταν δεν υφίσταται φυσική επαφή. Τόσο ο κηδεμόνας, όσο και το βρέφος, μπορούν πλέον να εκφράζουν συναισθήματα από απόσταση (Sroufe, 1995).

Ένα άλλο στοιχείο που εμφανίζεται σε αυτό το χρονικό διάστημα, είναι η εμφάνιση της παραγωγής φωνών και γουργουρισμάτων (μια πρώιμη μορφή γλώσσας). Σύντομα, δημιουργούν μόνα τους ήχους απαντώντας σε κάτι που ακούν, ενώ, όταν ο ενήλικας μιμηθεί τους ήχους τους, αυτά απαντούν με διαφορετικούς ήχους εκκινώντας μια υποτυπώδη μορφή συζήτησης. Το βάβισμα, “μια μορφή φωνοποίησης που περιέχει ήχους συμφώνων και φωνηέντων όπως εκείνοι που χρησιμοποιούνται στην ομιλία” (Adamson, 1995, όπως αναφ. Cole & Cole, 2000, σελ. 354) εμφανίζεται στους 4 μήνες.

4. Ηλικία 6-12 μηνών

Ο Sroufe (1995) αποκαλεί αυτή την περίοδο “φάση της ενεργούς συμμετοχής εξ αιτίας των τεράστιων αλλαγών στην κοινωνική συμπεριφορά”. Πλέον, η αλληλεπίδραση, που έως τώρα ξεκινούσε από τον κηδεμόνα, μετασηματίζεται σε αμοιβαία, όπου καθένας μπορεί να πάρει την πρωτοβουλία της εκκίνησης της και καθένας με τη σειρά του ανταποκρίνεται στον άλλο. Μάλιστα, αν η πρωτοβουλία του βρέφους μείνει αναπάντητη, αυτό, όχι μόνο πιθανόν θα την επαναλάβει, αλλά ενδεχομένως θα δοκιμάσει και κάποια εναλλακτική.

Η συναλλαγή βρέφους (περίπου 7 μηνών) – ενήλικα αλλάζει και αποκαλείται δευτερογενής διυποκειμενικότητα, κατάσταση κατά την οποία και οι δύο έχοντας κοινή κατανόηση μοιράζονται συναισθήματα για άλλους ανθρώπους και αντικείμενα πέρα από τους ίδιους (Sroufe, 1995-Trevarthen & Aitken, 2001). Πολύ χαρακτηριστική αυτής της κατάστασης είναι η συναισθηματική αναφορά, δηλαδή η τάση του βρέφους να διαμορφώνει τη δική του στάση για καθετί άγνωστο, είτε άτομο, είτε αντικείμενο, με βάση την αντίδραση ή την έκφραση του προσώπου του κηδεμόνα του. Έτσι, ανάλογα με το τι θα εισπράξει από την έκφραση αυτού που εμπιστεύεται, θα είναι επιφυλακτικό και φοβισμένο ή ήρεμο και χαλαρό (Cole & Cole, 2000). Οι Oatley & Jenkins (2004) επισημαίνουν ότι περίπου στους 7 μήνες αρχίζουν να αισθάνονται το συναίσθημα του φόβου. Εκτός όμως από το φόβο, ταυτόχρονα αναπτύσσεται και η δυσφορία του

αποχωρισμού από τους γονείς και όλα αυτά τα νέα συναισθήματα δημιουργούν καινούρια δεδομένα που πρέπει και οι δύο πλευρές να αντιμετωπίσουν και να διαχειριστούν.

Φτάνοντας στο τέλος του πρώτου έτους, τα βρέφη μπορούν να εκδηλώνουν έξι πρωτογενή συναισθήματα: χαρά, έκπληξη, φόβο, θυμό, αηδία, λύπη (Cole & Cole, 2000). Ο Sroufe (1995) τα χαρακτηρίζει πλέον συναισθηματικά όντα, ενώ λόγω της ανάπτυξης της μνήμης που αποτελεί θεμέλιο της προσδοκίας και της συναισθηματικής διαφοροποίησης των νοητικών εικόνων, οι οποίες μπορεί να μεταφέρουν μαζί τους, ως τμήμα τους, ένα συνδεδεμένο αρνητικό ή θετικό συναίσθημα, οι συναισθηματικές αντιδράσεις του βρέφους, είτε θετικές, είτε αρνητικές, οφείλονται στις αναμονές τους ή στις μνήμες τους. Έτσι, το βρέφος μπορεί να γελάσει με την προσμονή της επιστροφής της μητέρας για παιχνίδι ή να δυσφορήσει πριν ακόμα πλησιάσει κάποιος ξένος. Το συναίσθημα επιδρά καθοριστικά στη συμπεριφορά. Τα ίδια τα συναισθήματα γίνονται τμήμα της συνεχούς αξιολόγησης των γεγονότων στο πλαίσιο τους, κάτι που σημαίνει γνώση του ίδιου του συναισθήματος. Η αυξημένη κινητικότητα του βρέφους, που το ωθεί στην εξερεύνηση του κόσμου, το κάνει να οργανώσει αυτές τις δραστηριότητες γύρω από τον κηδεμόνα που αποτελεί τη βάση κι αυτό συνιστά το επιστέγασμα της ειδικής σχέσης δεσμού τους. Καθώς το βρέφος αναλαμβάνει πρωτοβουλίες και απομακρύνεται από τον κηδεμόνα, είναι σημαντικό να γνωρίζει ότι ο γονιός θα αναλάβει δράση μόλις απειληθεί, οπότε οποιαδήποτε ένταση θα τα αποδιοργάνωνε, αποκλείεται να συμβεί με τον κηδεμόνα πλησίον. Αυτά τα βρέφη είναι ασφαλή στη σχέση δεσμού τους, ενώ οι γονείς μπορεί να αισθάνονται είτε χαρούμενοι, είτε απειλούμενοι, από την πρώιμη φάση ανεξαρτησίας του (Sroufe, 1995).

5. Ηλικία 12-24 μηνών

Το βρέφος, με τη συμπλήρωση του πρώτου έτους, μπορεί και να επικοινωνήσει άμεσα με την ανθρώπινη έκφραση, δίχως τη χρήση γλώσσας, και να μοιραστεί περίπλοκες αυθαίρετες εμπειρίες που κάνουν φανερή στους γύρω του την ατομική, κοινωνική και ξεχωριστή προσωπικότητα του (Trevarthen & Aitken, 2001).

Κατά τη διάρκεια του δεύτερου χρόνου, τα συναισθήματα των βρεφών συνδέονται λιγότερο με τα άμεσα γεγονότα, όπως για παράδειγμα όταν θυμώνουν με τον κηδεμόνα που φεύγει - οι Oatley & Jenkins (2004) αναφέρουν ότι ανάμεσα στους 15 και 18 μήνες η δυσφορία του αποχωρισμού φτάνει στην κορύφωσή της - και κατά την επιστροφή του παραμένουν θυμωμένα, ακόμα κι αν στο μεσοδιάστημα είχαν επιστρέψει στο ευχάριστο παιχνίδι (Sroufe, 1995). Πιο συγκεκριμένα, από τους 18 μήνες και μετά βιώνουν τα δευτερογενή συναισθήματα της ενόχλησης,

της υπερηφάνειας, της ντροπής, της ενοχής και του φθόνου. Πρόκειται για συναισθήματα στοχαστικά και έμμεσα. Αξιολογούν τον εαυτό τους και τις πράξεις τους με κοινωνικά κριτήρια ή τους στόχους που έχουν θέσει. Στο πρόσωπό τους ή το βλέμμα τους θα εκφραστεί η ντροπή ή η υπερηφάνεια με βάση τις αναμονές των άλλων από το ίδιο. Τα δευτερογενή συναισθήματα είναι βασικά για την κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών, καθορίζοντας τις κοινωνικές συμπεριφορές τους, οπότε έτσι αναδεικνύεται ο ξεχωριστός ρόλος των ενηλίκων στην εξέλιξη αυτών των συναισθημάτων και της κατοπινής συμπεριφοράς των βρεφών (Cole & Cole, 2000).

6. Σύνοψη

Η συναισθηματική ανάπτυξη κατά τη βρεφική ηλικία και η διαπροσωπική επικοινωνία με τους ενήλικες έχουν ιδιαίτερη σημασία για τη γενικότερη ανάπτυξη και ισορροπία του βρέφους. Οι Trevarthen & Aitken, (2001) υποστηρίζουν πως η επιβίωση και ανάπτυξη του βρέφους εξαρτώνται από την επικοινωνία με τον κηδεμόνα, η οποία εξυπηρετεί τις ανάγκες του μωρού για συναισθηματικό δεσμό κι επίσης διατηρεί μια συναισθηματική συντροφιά όπου εναλλάσσονται σκοποί και συνειδητές εμπειρίες.

Η εξέλιξη αυτής της ανάπτυξης και το πως επηρεάζει την αλληλεπίδραση του βρέφους με τους ενήλικες στις διάφορες φάσεις ανάπτυξης επιχειρήθηκε να αναλυθεί στην παρούσα εργασία. Έτσι, εντοπίσαμε στους 2 με 3 μήνες την κατάσταση της πρωτογενούς διυποκειμενικότητας, δηλαδή τη συντονισμένη διαδικασία συναισθηματικού μοιράσματος ανάμεσα στο βρέφος και τον κηδεμόνα του, ενώ στο πλαίσιο της πρώτης μεταγενετικής βιο-κοινωνικο-συμπεριφορικής μεταστροφής την εμφάνιση του κοινωνικού χαμόγελου. Λίγο αργότερα, δηλαδή στους 7 μήνες περίπου, περνάμε στην κατάσταση δευτερογενούς διυποκειμενικότητας, εκεί όπου η σχέση βρέφους – κηδεμόνα αρχίζει να γίνεται πιο ισότιμη και μοιράζονται κατανόηση και συναισθήματα που υπερβαίνουν τους εαυτούς τους. Φτάνοντας προς το τέλος του πρώτου έτους, τα βρέφη πλέον χαρακτηρίζονται συναισθηματικά όντα και αισθάνονται 6 βασικά πρωτογενή συναισθήματα (χαρά, έκπληξη, φόβο, θυμό, αηδία, λύπη). Τέλος, στη διάρκεια του δεύτερου έτους της ζωής τους αρχίζουν να βιώνουν τα δευτερογενή συναισθήματα της ενόχλησης, της υπερηφάνειας, της ντροπής της ενοχής και του φθόνου που είναι ενσυνείδητα συναισθήματα, αφού για να τα νιώσουν, πρέπει να μπορούν να αξιολογούν τον εαυτό τους σύμφωνα με κοινωνικά κριτήρια (Cole & Cole, 2000).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Cole, M., & Cole, S., (1996) *The development of children* (μτφ.: Μ. Σολμάν). Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος. (έτος έκδοσης του πρωτοτύπου 2000)
- Heck, A., Hock, A., White, H., Jubran, R., Bhatt, R., (2016). Further evidence of early development of attention to dynamic facial emotions: Reply to Grossmann and Jessen. *Journal of Experimental Child Psychology*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jecp.2016.08.006>
- Markova, G., & Legerstee, M., (2006). Contingency, Imitation, and Affect Sharing: Foundations of infants' Social Awareness. *Developmental Psychology*, 42(1), 132-141. doi: 10.1037/0012-1649.42.1.132
- Oatley, K., & Jenkins, J.M., (2004). *Συγκίνηση: Ερμηνείες και κατανόηση*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Sroufe, A., (1995). *Emotional development: The organization of emotional life in the early years*. Cambridge: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS
- Trevarthen, C., & Aitken, K., (2001). Infant Intersubjectivity: Research, Theory, and Clinical Applications. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42(1), 3-48. doi: 10.1017/S0021963001006552